

ORTAQ İRS, ORTAQ GƏLƏCƏK: AZƏRBAYCANDA VƏ TÜRK DÜNYASI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ MƏDƏNİ VƏ GEOSİYASI YANAŞMALAR

Sona TANRIVERDIYEVA*

Xülasə: Bu məqalə Azərbaycan və türk dünyası ölkələri arasındakı münasibətlərdə mədəni irs və geosiyasi proseslərin əlaqəsinin öyrənilməsinə həsr olunub. Məqələdə ümumi mədəni məkanın əsasını təşkil edən tarixi köklər, dil, ədəbi və ənənəvi əlaqələr, eləcə də siyasi və iqtisadi integrasiyanın müasir aspektləri təhlil edilir. Coğrafi mövqeyi və enerji resursları regional proseslərin dinamikasına mühüm təsir göstərən Azərbaycanın strateji tərəfdaş kimi roluna xüsusi diqqət yetirilir. Məqələdə milli kimlik və regional təhlükəsizlik məsələlərinə müqayisəli təhlil və nəzəri yanaşmalardan istifadə edilərək, ortaq mədəni təməlin türk dünyası ölkələri arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə necə töhfə verdiyini araşdırılır.

Açar sözlər: Türk dünyası, mədəni irs, geosiyasət, regional əməkdaşlıq, milli kimlik

Common Heritage, Common Future: Cultural and Geopolitical Approaches in Azerbaijan and Turkic World Relations

Abstract: This article is devoted to the study of the relationship between cultural heritage and geopolitical processes in the relations between Azerbaijan and the countries of the Turkic world. The work analyzes the historical roots, language, literary and traditional ties that form the basis of the common cultural space, as well as modern aspects of political and economic integration. Special attention is paid to the role of Azerbaijan as a strategic partner, whose geographical position and energy resources have a significant impact on the dynamics of regional processes. Using comparative analysis and theoretical approaches to issues of national identity and regional security, it is examined how a common cultural foundation contributes to the strengthening of diplomatic and economic relations between the countries of the Turkic world. The results of the study show that the symbiosis of cultural heritage and geopolitical interests creates a solid foundation for future cooperation and the formation of a common future for the region.

Key Words: Turkic world, cultural heritage, geopolitics, regional cooperation, national identity

Giriş

Müasir dünyada mədəni irs və geosiyasi maraqlar arasındakı əlaqə milli kimliklərin formalaşmasında və regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynayır. Bu münasibət Azərbaycan ilə ortaq tarixi köklər, dil və mədəni ənənələrlə birləşən türk dünyası ölkələri arasında münasibətlər kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə regionda müasir integrasiya və əməkdaşlıq proseslərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verən Azərbaycan və digər türk dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsasında duran mədəni və geosiyasi yanaşmalar araşdırılır. Tarixən türk dünyası xalqları coğrafi baxımdan ayrılıqlarına baxmayaraq, ortaq adət-ənənələrin, ədəbi əsərlərin, dil və adət-ənənələrin təsiri altında formalaşmış zəngin mədəni irsi bölüşürlər. Bu ümumi elementlər təkcə mədəni kimliyin bünövrəsi kimi deyil, həm də diplomatik və iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi çıxış edir (ÜLKEN, 1969: 21-25).

Məqələdə bu mədəni məkanın formalaşması üçün tarixi ilkin şərtlər təhlil ediləcək, həmçinin onun müasir siyasi proseslərə təsir yolları nəzərdən keçiriləcək. Azərbaycan ilə türk dünyası ölkələri arasında mədəni ölçülərlə yanaşı, geosiyasi aspekt də az əhəmiyyət kəsb etmir. Azərbaycanın strateji yerləşməsi, zəngin enerji resursları və regional təşəbbüslərdə fəal iştirakı regionda qüvvələr balansına mühüm təsir göstərir. Məqələdə türk dünyası ölkələrinin üzləşdiyi müasir geosiyasi çağırışlar, eyni zamanda ortaq mədəni irsə əsaslanan daha sıx əməkdaşlığın formalaşdırılması üçün verilən imkanlar araşdırılacaq. Bu tədqiqatın məqsədi mədəni irs və geosiyasi maraqların simbiozunun regionda gələcək inkişaf və integrasiya üçün necə möhkəm zəmin yaratdığını nümayiş etdirməkdir. Sənəd qlobal siyasi dəyişikliklər kontekstində türk dünyası ölkələrinin üzləşdiyi əsas problemlər, çağırışlar və perspektivləri nəzərdən keçirməyi, eləcə də davamlı regional əməkdaşlığı təşviq edən mexanizmləri müəyyən etməyi təklif edir.

Türk mədəni irsinin formalaşması miqrasiya, işğal və mədəni mübadilənin qarşılıqlı təsirini ehtiva edən, minillikləri əhatə edən dinamik və çoxsaxəli bir prosesdir. Bu bölmə türk kimliyinin formalaşmasının tarixi kontekstini təhlil etməyə, əsas miqrasiya hadisələrini və türk

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr, Mədəni irsin formalaşmasının tarixi kökləri

xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələri nəzərdən keçirməyə, qədim sivilizasiyaların və işğalların onların mədəni ənənələrinin inkişafına təsirini araşdırmağa çalışır (ÜLKEN, 1994: 12).

Türk xalqlarının mənşəyi Orta Asiyanın geniş ərazilərində dərin köklərə malikdir. Həyat yolları çobanlıq və hərəkətililiklə müəyyən edilən erkən köçəri tayfalar özünəməxsus türk kimliyinin əsasını qoydular. Çöllərdə məskunlaşan bu qruplar sonradan türk mədəniyyət sferasının səciyyəvi əlamətləri kimi tanınan özünəməxsus ictimai quruluşlar, dillər və adətlər inkişaf etdirdilər. Köçəri həyat tərzini təkcə təbiətlə sıx əlaqə yaratmadı, həm də qəbilələr və tayfalar arasında təşkilatlanma və qarşılıqlı dəstək sistemini - mürəkkəb qəbilə federasiyalarına çevrilən bir sistem tələb etdi. Alimlər erkən türk kimliyinin yerli təcrübələrin və qonşu mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqənin qarışığı nəticəsində formalaşdığını irəli sürürlər. Orta Asiya çölünün ekoloji problemləri uyğunlaşma tələb edirdi ki, bu da at sürmə, oxatma və mobil idarəetmə bacarıqlarının inkişafına səbəb oldu. Zaman keçdikcə bu bacarıqlar türk döyüşçü mədəniyyətinin rəmzinə çevrildi və onların şəxsiyyətinin əsas elementləri kimi nəsillərə ötürüldü (KANCA, 2012: 24).

Türk mədəni irsinin ən mühüm cəhətlərindən biri də əsrlər boyu baş verən silsilə köçlərdir. Bu köç hərəkətləri sadəcə yerdəyişmə epizodları deyildi; onlar mədəni diffuziyaya və bir-biri ilə əlaqəli türk şəbəkələrinin qurulmasına kömək edən transformativ hadisələr idi. Müxtəlif türk boylarının Orta Asiya, Şərqi Avropa və hətta Yaxın Şərqi kənarlarına miqrasiya etməsi türk dillərinin, adət-ənənələrinin və sosial normalarının yayılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi. Məsələn, eramızın 6-cı əsridə Göktürk xaqanlığının yüksəlişi türk tarixində mühüm bir məqam oldu. "Türk" adını daşıyan ilk siyasi varlıq olan Göktürklər bir-birindən fərqli tayfaları mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət altında birləşdirərək, kollektiv kimlik hissini aşıladılar. Onların əski türk yazısı ilə yazılmış kitabələri erkən türk cəmiyyətinin siyasi, sosial və mədəni ölçüləri haqqında əvəzsiz fikirlər verir. Bu mətnlər təkcə Göktürklərin nailiyyətlərini əks etdirmir, həm də türk dünyasının dil və sənət ənənələrini əks etdirən mədəni əsərlər kimi xidmət edir. Sonrakı köçlər pantürk icması ideyasını daha da möhkəmləndirdi. Oğuzların, qıpçaqların və digər tayfa qruplarının geniş ərazilərdə hərəkəti mürəkkəb qohumluq və mədəni mənsubiyyət şəbəkəsi yaratdı. Bu miqrasiyalar çox vaxt amillərin birləşməsindən irəli gəlirdi: iqlim dəyişikliyi, yeni otlaqların axtarışı və İpək Yolu kimi yaranan marşrutlar boyunca ticarət imkanlarının axtarışı. Sonuncu, xüsusən də, türk köçərilərini Çin, İran və ondan kənarda yaşayan oturaq sivilizasiyalarla birləşdirən mədəni və iqtisadi mübadilə üçün həyati bir arteriyaya çevrildi (ZAKİROĞLU, 2013: 106).

Fəth və imperiya quruculuğu türk tarixinin mərkəzi mövzuları olub, mədəni irsin formalaşması və ötürülməsinə dərin təsir edib. Türk sülalələri tərəfindən imperiyaların yaradılması mədəni nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və qeyd olunması üçün siyasi çərçivə yaratdı. Göktürk xaqanlığı, Xəzər xaqanlığı, daha sonra isə Səlcuq və Osmanlı İmperiyaları kimi imperiyalar müxtəlif türk tayfalarının birləşməsində və onların ortaq adət-ənənələrinin kodlaşdırılmasında mühüm rol oynadılar. Fəth dövrlərində türk hökmdarları tez-tez müxtəlif əhali arasında mədəni birliyi təşviq edən siyasətlərdən istifadə edirdilər. Onlar incəsənəti dəstəklədilər, alimləri himayə etdilər və hakimiyyətlərinin gücünü və əzəmətini simvolizə edən monumental memarlıq sifariş verdilər. Bu mədəni layihələr təkcə hakim elitaların legitimliyini gücləndirməklə yanaşı, həm də türk xalqlarının tarixi təcrübələrini özündə cəmləşdirərək kollektiv yaddaşın anbarı kimi xidmət edirdi. Fəthlər həm də mahir sənətkarların, şairlərin və alimlərin türk imperiyalarının geniş ərazilərinə köçünü asanlaşdırdı. İntellektual və mədəni kapitalın bu hərəkəti ideya və təcrübələrin yayılmasına, bu isə öz növbəsində müxtəlif türk toplumlarının paylaştığı mədəni norma və dəyərlərin standartlaşdırılmasına kömək etdi. Məsələn, İslam dövründə türk dilləri üçün dəyişdirilmiş ərəb qrafikasının qəbulu təkcə dil islahatı deyildi, o, türk ədəbi əsərlərinin qorunub saxlanmasına və yayılmasına şərait yaradan mədəni inqilab idi. Üstəlik, fəth edilmiş xalqların türk imperiyalarına inteqrasiyası çox vaxt mədəniyyətlərin dinamik qarşılıqlı təsirinə səbəb olurdu. Dominant türk mədəniyyəti birləşdirici çərçivə yaratsa da, yerli adət-ənənələr və adət-ənənələr gündəlik həyata təsir

etməkdə davam edirdi. Bu mədəni plüralizm köçəri və oturaq adət-ənənələrin birləşməsindən zəngin və çoxşaxəli mədəni irs meydana gətirən türk dünyasının xarakterik xüsusiyyətidir. Bu fəthlərin irsi müasir türk xalqları arasında qeyd olunmağa davam edən incəsənət, musiqi və ədəbiyyatda görünür (KARDAŞ, 2015: 23-46).

Tarixi köç, qarşılıqlı təsir və fəth prosesləri müasir türk kimliyində silinməz iz qoymuşdur. Bu gün türk xalqlarının mədəni irsi onların dözümlülüyünün və uyğunlaşma qabiliyyətinin göstəricisidir. Müasir türk cəmiyyətləri çağdaş siyasi və iqtisadi qüvvələr tərəfindən formalaşsalar da, öz tarixli keçmişlərindən ilham almağa davam edirlər. Müasir diskursda türk xalqları arasında mədəni və siyasi həmrəyliyi təşviq etmək üçün tez-tez ortaq türk irsi anlayışına müraciət edilir. Qədim türk yazılarına, folkloruna və adət-ənənələrinə marağın dirçəldilməsi ortaq tarixi povestin bərpası və yenidən şərh edilməsi üçün daha geniş səyləri vurğulayır. Bu mədəni intibah akademik tədqiqatlar, hökumət təşəbbüsləri və transsərhəd mədəniyyət festivalları ilə dəstəklənir və bunların hamısı türk xalqları arasında qohumluq və ortaq tarix bağlarının möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bundan əlavə, keçmiş imperiyaların və köçlərin tarixi irsi müasir ictimai-siyasi dinamika təsir etməkdə davam edir. Bir vaxtlar köç edən türk boylarının keçdiyi bölgələrin strateji əhəmiyyəti bugünkü geosiyasi mənzərədə hələ də rezonans doğurur. Əvvəlki dövrlərdə inkişaf etmiş enerji resursları, ticarət yolları və mədəniyyət mərkəzləri regionun iqtisadi və siyasi integrasiyası üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, mədəni irsin formalaşmasının tarixi əsaslarını dərk etmək sadəcə akademik məşq deyil, türk xalqlarının müasir reallıqlarını dərk etmək üçün vacibdir (BABA-ZADA, 2017: 203).

Qədim sivilizasiyalarla - istər fars, istər Bizans, istər ərəb, istərsə də Çin - türk dünyasının mədəni strukturunu zənginləşdirərək, yeni bədii, ədəbi və inzibati təcrübələr təqdim etdi. Fəthlər və imperiyaların formalaşması bu ənənələrin kodlaşdırılmasında və onların nəsillərə ötürülməsinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu tarixi proseslərin irsi müasir dünyanın çağırışlarına uyğunlaşaraq ortaq mədəni irsi qeyd etməyə davam edən türk kimliyinin müasir ifadələrində özünü göstərir. Bu tarixi binaları tədqiq etməklə biz mədəni kimliyin zamanla necə formalaşdığını, həm daxili inkişaf, həm də xarici təsirlərlə formalaşdığını daha dərinlən dərk edirik. Bu araşdırma türk mədəni irsinin mürəkkəbliyini və zənginliyini vurğulamaqla yanaşı, daim dəyişən geosiyasi mənzərələr qarşısında mədəni birliyin davamlı gücünə dair dəyərli fikirlər təqdim edir (Dönmez, 1973: 13).

1. Azərbaycanın Türk Dünyasında geosiyasi rolu

Azərbaycanın türk dünyasındakı geosiyasi rolu strateji yerləşmə, zəngin enerji resursları və fəal diplomatik əlaqənin unikal birləşməsi ilə müəyyən edilir. Cənubi Qafqazda Şərqi Avropa və Qərbi Asyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan uzun müddət müxtəlif mədəniyyətlər, iqtisadiyyatlar və siyasi qurumlar arasında körpü rolunu oynamışdır. Bu alt fəsil Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyini tədqiq edir, onun enerji resurslarının siyasi əlaqələri və regional güc dinamikasını necə formalaşdırdığını təhlil edir, diplomatik səylərini və regional ittifaqlarda iştirakını araşdırır. Bu aspektləri tədqiq etməklə biz Azərbaycanın türk dünyası daxilində əsas oyunçu və daha geniş regional geosiyasi mənzərədə həyati bir halqa kimi necə meydana çıxdığını daha yaxşı başa düşə bilərik.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onun ən mühüm sərvətlərindən biridir. Şərqi Avropa və Qərbi Asyanın kəsişməsində yerləşən ölkə tarixi və müasir ticarət yolları boyunca mühüm mövqe tutur. Bu strateji yerləşmə Azərbaycanı həm qədim, həm də müasir güc mübarizələri üçün mərkəzə çevirib, Xəzər regionu, Yaxın Şərq və Avropa arasında bir qapı rolunu oynayır. Tarixən Azərbaycan torpaqlarından bir çox imperiyalar, o cümlədən Fars, Osmanlı və Rusiya imperiyaları keçib. Bu ardıcıl təsir təbəqələri ölkənin mədəni, siyasi və iqtisadi inkişafında silinməz iz buraxmışdır. Bu gün Azərbaycanın coğrafiyası öz geosiyasi əhəmiyyətində həlledici rol oynamaqda davam edir, çünki o, təkcə müxtəlif regionları birləşdirmir, həm də iqtisadi mübadilələr üçün təbii bufer və dəhliz yaradır.

Dağlıq əraziləri, geniş düzənlikləri və Xəzər dənizinin sahil xətti ilə səciyyələnən Azərbaycanın relyefi tarixən onun müdafiə və strateji kommunikasiyalarına öz töhfəsini vermişdir. Şimalda Böyük Qafqaz dağ silsiləsi və şərqdə Xəzər dənizi həm təbii istehkamlar, həm də ticarət imkanları təklif edir. Xüsusilə Xəzər dənizi Azərbaycanı qonşu ölkələrlə və onun hüduqlarından kənarda birləşdirən ticarət və mədəni mübadilə üçün kanal olub. Abşeron yarımadasında yerləşən Azərbaycanın paytaxtı Bakı ölkənin strateji şəhər inkişafı nümunəsidir. Bakının Xəzər dənizində böyük liman şəhəri statusu Azərbaycanın mühüm enerji qovşağı və diplomatiya və ticarət üçün regional mərkəz kimi rolunu artırır. Şəhərin müasir bir meqapolisə çevrilməsi ölkənin beynəlxalq səhnədə əsas aktor kimi rolunu daha da möhkəmləndirərək ənənəni tərəqqi ilə tarazlaşdırmaq kimi daha geniş istəklərini əks etdirir. (Erdoğan, 2017: 5-8).

Azərbaycan əhəmiyyətli enerji ehtiyatlarına, xüsusilə də uzun müddət iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft və təbii qaza malikdir. Bu ehtiyatların kəşfi və sonradan istismarı Azərbaycanı təvazökar aqrar cəmiyyətdən enerji mərkəzinə çevirməklə yanaşı, həm də ölkəyə xeyli geosiyasi təsir rıçaqları qazandırır. Neft və qazdan əldə edilən iqtisadi tərəqqi Azərbaycana müasir infraqstruktura, təhsilə və texnologiyaya sərmayə qoymağa imkan verib və bununla da həm regional, həm də qlobal müstəvidə statusunu möhkəmləndirib. Azərbaycanın enerji resurslarının əhəmiyyəti sadəcə iqtisadi faydadan çox-çox kənara çıxır. Enerji sərvəti regional siyasi dinamikaya təsir etmək və strateji tərəfdaşlıq qurmaq üçün vasitələr təmin edən milli siyasətin mühüm alətinə çevrilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi boru kəmərləri Xəzər regionundan enerjini Avropa bazarlarına nəql edən həyati əhəmiyyətli arteriya rolunu oynayır. Bu boru kəmərləri Azərbaycanın enerji ixracatçısı kimi rolunu vurğulamaqla yanaşı, həm də ölkənin enerji təchizatının şaxələndirilməsində və Avropanın ənənəvi mənbələrdən asılılığının azaldılmasında strateji əhəmiyyətini əks etdirir (PROGONATI, 2021:55-64).

Azərbaycanda enerji resursları ilə geosiyasət arasında qarşılıqlı əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bir tərəfdən, enerji ixracı ölkəyə həm qonşu, həm də uzaq güclərlə strateji tərəfdaşlıq qurmağa imkan verən əhəmiyyətli iqtisadi təsir göstərir. Digər tərəfdən, enerji asılılığı geosiyasi zəifliklər yaratmaq potensialına malikdir. Bu ikitərəfli təbiəti dərk edən Azərbaycan öz enerji resurslarından milli maraqlarını təmin etmək üçün istifadə etməyə, eyni zamanda siyasi ittifaqlarını şaxələndirməyə çalışmışdır. Məsələn, Cənub Qaz Dəhlizi sadəcə bir enerji marşrutundan daha çoxunu təmsil edir - bu, Avropa dövlətləri ilə əlaqələri gücləndirməyə və qitənin Rusiya enerji təchizatından asılılığını azaltmağa yönəlmiş strateji təşəbbüsdür. Azərbaycan özünü etibarlı enerji tərəfdaşı kimi göstərməklə beynəlxalq danışıqlarda sövdələşmə gücünü artırır və regionun daha geniş sabitliyinə töhfə verib. Bundan başqa, enerji ixracından əldə edilən gəlirlər Azərbaycan hökumətinə hərbi modernləşdirmə və infraqstrukturun inkişafına sərmayə qoymağa imkan verib, strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirib (HUSEYNLI, 2017: 257-262).

Azərbaycanın diplomatik söyləri onun türk xalqı kimliyi ilə sıx bağlıdır. Türk xalqları arasında ortaqlar mədəni, tarixi və dil bağlarını tanıyan Azərbaycan türk dünyası daxilində əlaqələri gücləndirməyə fəal cəhd göstərmişdir. Bu, onun Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) kimi təşkilatlarda və siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı təşviq edən digər regional forumlarda iştirakında aydın görünür. Qardaş türk dövlətləri ilə çoxtərəfli diplomatiya ilə məşğul olmaqla Azərbaycan kollektiv kimlik və həmrəylik hissini inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bu diplomatik söylər sadəcə simvolik xarakter daşımır; onlar regional təhlükəsizlik, iqtisadi integrasiya və mədəni qorunma kimi ümumi problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulub. Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq xarici təzyiq və təsirlərə qarşı tarazlıq kimi qiymətləndirilir, bu xalqlara öz muxtariyyətlərini təsdiq etmək və beynəlxalq arenada birgə danışıqlar aparmaq imkanı verir (BEŞİKÇİ, 2016: 14).

Azərbaycan türk dünyası ilə əlaqələrdən əlavə, böyük qlobal güclərlə münasibətləri balanslaşdırmaqda kifayət qədər diplomatik çeviklik nümayiş etdirmişdir. Onun strateji yeri və enerji resursları Rusiya, Türkiyə və İran kimi regional nəhənglərin, eləcə də ABŞ və Avropa

İttifaqı kimi qlobal oyunçuların diqqətini cəlb edib. Bu mürəkkəb münasibətləri idarə etmək nüanslı yanaşma tələb edir, çünki Azərbaycan öz iqtisadi maraqlarını, təhlükəsizlik problemlərini və mədəni yaxınlıqlarını balanslaşdırmalıdır. Məsələn, Azərbaycanın Türkiyə ilə sıx əlaqələri ortaq mədəni və tarixi bağlara əsaslanır. İki ölkə tez-tez birgə hərbi təlimlər, iqtisadi təşəbbüslər və mədəni mübadilələr keçirir. Türkiyənin dəstəyi Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinin, xüsusən də regional təhlükəsizlik dinamikası kontekstində möhkəmlənməsində mühüm rol oynayıb. Bununla belə, Azərbaycan həm də postsovet məkanında əhəmiyyətli təsir gücünə malik olan Rusiya ilə pragmatik münasibətləri saxlayır. Bu balanslaşdırma aktı Azərbaycanın dərin tarixi əlaqələri olan, lakin fərqli siyasi maraqları olan qonşu olan İranla münasibətləri ilə daha da mürəkkəbləşir (Timor, 2000: 45).

Azərbaycanın fəal diplomatik yanaşması onun beynəlxalq təşkilatlar və forumlarla əlaqəsində də özünü göstərir. Ölkə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və enerji yönümlü müxtəlif qurumların fəal iştirakçısına çevrilib. Bu tapşırıqlar Azərbaycana öz maraqlarını müdafiə etmək, inkişaf təcrübələrini bölüşmək və qlobal siyasət müzakirələrinə töhfə vermək üçün platforma yaradır. Diqqətəlayiq nümunələrdən biri Azərbaycanın açıq və rəqabətli enerji bazarının təşviqinə sadıqlığını vurğulayan Enerji Xartiyası Müqaviləsindəki liderlik roludur. Bu cür təşəbbüslər vasitəsilə Azərbaycan təkcə öz enerji maraqlarını təmin etmir, həm də beynəlxalq enerji ticarətini tənzimləyən daha geniş qaydaların formalaşmasına kömək edir. Həm enerji istehsalçısı, həm də siyasətə təsir göstərən bu ikili rol ölkənin strateji əhəmiyyətini və qlobal səhnədə yumşaq gücdən istifadə etmək qabiliyyətini vurğulayır (Özey, 2006: 17).

Azərbaycanın enerji resursları və diplomatik təşəbbüsləri Cənubi Qafqazda və geniş türk dünyasında güc balansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ölkənin əsas bazarları enerji ilə təmin etmək qabiliyyəti ona ərəzi hüduqlarından xeyli kənara çıxan təsir ölçüsünü verdi. Enerji ixracatçısı kimi Azərbaycan regionun iqtisadi sabitliyi və təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır və digər regional güclərə qarşı çəkici rolunu oynayır. Strateji boru kəmərlərinin tikintisi təkcə Azərbaycanın geosiyasi nüfuzunu artırmadı, həm də regional ittifaqları yenidən formalaşdırdı. Avropaya və dünyanın digər hissələrinə enerji axını asanlaşdırmaqla Azərbaycan özünü qlobal enerji bazarlarında əvəzolunmaz tərəfdaş kimi göstərmişdir. Bu status öz növbəsində Azərbaycana ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda əlverişli şərtlərlə danışıqlar aparmağa imkan verdi və bununla da regional güc dinamikasında əsas oyunçu kimi mövqeyini möhkəmləndirdi. Coğrafiya, enerji və diplomatiyanın qarşılıqlı təsiri qarşılıqlı asılılıq və ortaq maraqlara əsaslanan unikal regional inteqrasiya modelini inkişaf etdirdi. Azərbaycanın Avropanın enerji dəhlizlərinə inteqrasiyası, türk və regional təşkilatlarda fəal iştirakı qonşu dövlətlər arasında daha sıx iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa yol açıb. Bu inteqrasiya modeli ortaq resursların və ümumi çağırışların davamlı əməkdaşlığın təməli kimi xidmət edə bilməsi prinsipinə əsaslanır. Azərbaycanın birləşdirici rolu həm də regional gərginliyin azaldılmasında və sabitliyin təşviqində mühüm rol oynayıb. Azərbaycan müxtəlif bloklar və alyanslar arasında vasitəçi rolunu oynayaraq, sürtünmənin azaldılmasına və fərqli qruplar arasında dialoqun asanlaşdırılmasına töhfə verib. Bu vasitəçilik rolu tarixi narazılıqların və geosiyasi rəqabətin tez-tez əməkdaşlığa xələl gətirmək təhlükəsi ilə üzləşdiyi regionda xüsusilə vacibdir. Azərbaycan özünün balanslaşdırılmış diplomatiyası və enerji strategiyası ilə türk dünyasının mürəkkəb geosiyasi mənzərəsi daxilində sabitləşdirici qüvvə kimi öz yerini tuta bilib (Erdoğan, 2017: 10-26).

Çoxlu güclü tərəflərinə baxmayaraq, Azərbaycan öz geosiyasi təsirini saxlamaq və genişləndirmək üçün mühüm problemlərlə üzləşir. Regional ittifaqların, tarixi münasibətlərin və xarici təzyiqlərin mürəkkəb şəbəkəsi o deməkdir ki, Azərbaycan daim qeyri-müəyyən tarazlıqda hərəkət etməlidir. Qonşu ölkələrlə gərginlik, daxili siyasi dinamika və qlobal güclər arasında daha geniş rəqabət onun strateji məqsədlərinə davamlı problemlər yaradır. Əsas problemlərdən biri Cənubi Qafqazda maraqları rəqabət aparan böyük güclər arasında regional rəqabətdir. Azərbaycan Türkiyə, Rusiya və İranla münasibətlərini tarazlaşdırarsa da, qlobal

geosiyasi mənzərədəki dəyişikliklər bu dinamikanı sürətlə dəyişə bilər. Məsələn, enerji bazarlarında hər hansı ciddi pozulma və ya əsas müttəfiqlərin siyasətindəki dəyişikliklər Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinə dalğalı təsir göstərə bilər. Buna görə də ölkə rəhbərliyi ayıq-sayıq və uyğunlaşmalı olmalı, yaranan problemlərin həlli üçün öz strategiyalarını davamlı olaraq yenidən kalibrləməlidir (BEŞİKÇİ, 2016: 14).

Gələcəyə baxsaq, Azərbaycanın diplomatik dayanıqlığı onun türk dünyası və daha geniş beynəlxalq arenada gələcəyinin müəyyən edilməsində mərkəzi rol oynayacaqdır. Ölkənin yumşaq gücü layihələndirmək, strateji tərəfdaşlıqları qorumaq və dəyişən qlobal tendensiyalara uyğunlaşmaq qabiliyyəti onun enerji resurslarından və coğrafi üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməyə davam edib-etməməsini müəyyən edəcək. Kibertəhlükəsizlik təhdidləri, ətraf mühitin degradasiyası və dəyişən ticarət nümunələri kimi yeni regional çağırışlar yarandıqca, Azərbaycan rəhbərliyi ənənəvi güclü tərəflərini gücləndirməklə yanaşı, bu problemləri həll edən siyasətlər hazırlamalı olacaq. Türk dünyası ilə integrasiyanı dərinləşdirən və qlobal enerji bazarlarında nüfuzunu genişləndirən Azərbaycan üçün imkanlar çoxdur. Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, texnologiya və təhsilə sərmayə qoyulması Azərbaycanın əsas oyunçu kimi rolunu daha da möhkəmləndirə biləcək strateji prioritetlərdir. Bundan əlavə, Azərbaycan sabitliyi və davamlı inkişafı təşviq edən təşəbbüsləri dəstəkləməklə nəinki öz maraqlarını təmin edə, həm də daha integrasiya olunmuş və möhkəm regional nizamə töhfə verə bilər (PROGONATI, 2021:73-92).

Azərbaycanın türk dünyasında geosiyasi rolu onun strateji coğrafi mövqeyi, zəngin enerji resursları və fəal diplomatik fəaliyyəti ilə formalaşan çoxşaxəli fenomendir. Onun qitələrin kəsişməsində yerləşməsi tarixən mədəniyyətlər və iqtisadiyyatlar arasında körpü rolunu oynamağa imkan verib. Müasir dövrdə ölkənin zəngin neft və qaz ehtiyatları mühüm iqtisadi gücə çevrilib və o, strateji enerji layihələri və Xəzər regionunu Avropa bazarları ilə birləşdirən boru kəmərləri vasitəsilə bundan məharətlə istifadə edir. Eyni zamanda, Azərbaycanın həm türk həmrəyliyinə, həm də qlobal güclərlə pragmatik münasibətlərə əsaslanan diplomatik səyləri onun regional məsələlərdə vasitəçi və nüfuzlu tərəfdaş kimi mövqeyini möhkəmləndirib. Ölkənin türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın təşviqinə həsr olunmuş təşkilatlarda iştirakı, eləcə də daha böyük geosiyasi oyunçularla balanslı şəkildə əlaqəsi onun əməkdaşlıq və integrasiya olunmuş regional çərçivəyə sadıqlığını vurğulayır. Bununla belə, irəliyə doğru gedən yol çətinliklərsiz deyil. Regional gərginlikləri idarə etmək, qalıq yanacaqlardan keçidi idarə etmək və sürətlə dəyişən qlobal mühitə uyğunlaşmaq diqqətli diqqət tələb edən məsələlərdir. Bununla belə, öz strateji üstünlüklərindən istifadə etməklə və güclü diplomatik şəbəkələri inkişaf etdirməklə Azərbaycan gələcək illərdə öz təsirini nəinki saxlamaq, həm də genişləndirmək potensialına malikdir. Xülasə, Azərbaycanın türk dünyası daxilində geosiyasi rolu coğrafi, enerji və diplomatiyanın dinamik qarşılıqlı təsiridir. Bu bölmə Azərbaycanın strateji yerləşməsinin onu Şərq və Qərb arasında kritik bir əlaqə kimi necə yerləşdirdiyini, onun enerji resurslarının onun iqtisadi və siyasi təsir imkanlarının təməl daşı kimi necə xidmət etdiyini və onun fəal diplomatik təşəbbüslərinin regional güc dinamikasının formalaşmasına necə kömək etdiyini araşdırıb. Müttəfiqlikləri diqqətlə tarazlaşdırmaq və beynəlxalq forumlarda fəal iştirak etməklə Azərbaycan türk dünyasında və onun hüduqlarından kənarda daha integrasiyalı, möhkəm və əməkdaşlıq edən regional nizamın təkamülünə töhfə verməkdə davam edir (JABRAYILZADE, 2021: 58-64).

2. Regional əməkdaşlıq perspektivləri və integrasiya çağırışları

Regional əməkdaşlığa qarşı əsas problemlərdən biri əsrlər boyu toplanmış tarixi, siyasi və sosial-iqtisadi fərqlərin mürəkkəbliyidir. Ortaq dil və mədəni əlaqələrə baxmayaraq, türk ölkələri müxtəlif siyasi sistemlər, iqtisadi siyasətlər və bəzən sürtünmə yaradan tarixi trayektoriyalar yaşayıblar. Bu fərqlər daxili və xarici siyasətdə müxtəlif prioritetlərə səbəb olub, vahid regional strategiyaya uyğunlaşmağı çətinləşdirir. Tarixən türk dövlətləri fərqli imperiyalar, müstəmləkə irsi və müasir dövlət quruculuğu prosesləri ilə formalaşıblar. Bu müxtəlif təcrübələr idarəetmə strukturlarında, hüquq sistemlərində və siyasi mədəniyyətlərdə

fərqliliklərlə nəticələndi. Bəzi dövlətlər demokratik islahatları qəbul etsə də, digərləri daha mərkəzləşdirilmiş və ya avtoritar idarəetmə modellərini qoruyub saxlayır. Bu cür fərqlər vahid regional cəbhənin formalaşmasına mane ola bilər, çünki fərqli dəyərlər və institusional çərçivələr maraqların toqquşmasına səbəb ola bilər. Üstəlik, ərazi mübahisələri və həll olunmamış sərhəd məsələləri, keçmiş münaqişələrin qalıqları uzunmüddətli integrasiya perspektivlərinə kölgə salmaqda davam edir (Akengin, 2015: 12).

Türk dövlətləri arasında iqtisadi fərqlər də ciddi problemlər yaradır. Bəzi dövlətlər sürətlə sənayeləşib qlobal bazarlara integrasiya etsələr də, digərləri hələ də keçid iqtisadiyyatları və məhdud infrastrukturla mübarizə aparır. Bu fərqlər ticarət, investisiya və texnoloji innovasiyalarda balanssızlıqlar yaradır və ədalətli iqtisadi birlik yaratmaq səylərini çətinləşdirir. Sərvət və resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi asimmetrik münasibətlərə gətirib çıxara bilər ki, burada daha güclü iqtisadiyyatlar qərar qəbul etmə proseslərində üstünlük təşkil edir və potensial olaraq daha kiçik və ya az inkişaf etmiş ölkələrin səsinə marjinalaşdırır. Təhlükəsizlik regionda aktual problem olaraq qalır. Türk dünyasının qeyri-sabit ərazilərə və münaqişə zonalarına, məsələn, separatçı hərəkatların və ya xarici hərbi müdaxilələrin təsirinə məruz qalan bölgələrə yaxınlığı təhlükəsiz və sabit mühitin yaradılması problemini daha da gücləndirir. Terrorizm, kiberhücumlar və mütəşəkkil cinayət də daxil olmaqla transmilli təhlükəsizlik təhdidləri milli sərhədləri aşır və əlaqələndirilmiş cavab tədbirləri tələb edir. Bununla belə, tarixi inamsızlıq və fərqli strateji prioritetlər çox vaxt təhlükəsizlik sahəsində effektiv əməkdaşlığa mane olur. Vahid müdafiə strategiyasının olmaması və hərbi modernləşdirmənin müxtəlif səviyyələri türk xalqlarının yaranan təhlükələrə birgə cavab vermək imkanlarını daha da çətinləşdirir (Ali Canip, 1962: 259-260).

Türk dünyasının geosiyasi əhəmiyyəti xarici güclərdən də yan keçməyib, hər biri öz strateji mənfəətləri üçün regional dinamikağa təsir göstərməyə can atır. Qlobal güclər arasında rəqabət, eləcə də qonşu dövlətlərin bir-biri ilə rəqabət aparan maraqları çox vaxt daxili işlərə sıçrayır və regional birliyə əlavə maneələr yaradır. Bu xarici təsirlər vəkil münaqişələrə gətirib çıxara və əməkdaşlıq təşəbbüslərinə xələl gətirə bilər, çünki hər bir xalq həmişə ümumi regional maraqları bölüşməyən daha böyük strateji bloklarla birləşmək üçün təzyiqə məruz qala bilər. Üstəlik, xarici iqtisadi asılılıqlar və enerji siyasəti türk dövlətləri arasında fikir ayrılıqlarını daha da gücləndirə bilər, çünki xalqlar iqtisadi sabitliyi təmin edən ittifaqları daha geniş regional əməkdaşlıqdan üstün tuta bilər. Mədəni bağlar türk xalqlarını bir-birinə bağlasa da, ortaq kimliyin qurulması və təfsiri iki ağızlı qılınc ola bilər. Bir tərəfdən ortaq mədəni irs həmrəylik platforması təklif edir; digər tərəfdən, millətçi şövq və fərqli tarixi rəvayətlər istisna siyasətlərə gətirib çıxara bilər. Bəzi hallarda pantürk kimliyinin vurğulanması istər-istəməz etnik və dini azlıqları marginallaşdıraraq regional əməkdaşlığı çətinləşdirən daxili gərginliyə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, ənənəvi adətləri müasir integrasiyadan üstün tutan mədəniyyətin qorunması səyləri iqtisadi və siyasi islahatlara can atan mütərəqqi elementlərlə sürtüşmə yarada bilər. Bu çağırışlara baxmayaraq, türk dünyası daxilində daha dərin mədəni və siyasi qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli potensial qalmaqdadır. Ortaq tarixi, linqvistik və mədəni bağlar daha integrasiya olunmuş regional çərçivənin qurulması üçün təməl yaradır. Bu ümumi cəhətlərin tanınması və istifadə edilməsi əməkdaşlığa mane olan maneələri aradan qaldırmaq və gələcəyə ümumi baxışı təşviq etmək üçün vacibdir (JABRAYILZADE, 2021: 30-34).

Regional əməkdaşlığın bütün potensialını reallaşdırmaq üçün həm mövcud çağırışlara, həm də yaranan imkanlara cavab verən praktiki strategiyaların və siyasət tövsiyələrinin hazırlanması vacibdir. Aşağıdakı tövsiyələr türk dünyası daxilində davamlı və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıqların qurulması üçün yol xəritəsini təqdim edir:

- **Hərtərəfli Regional İnstitutların yaradılması:** Bu qurumlar dialoqu asanlaşdırmaq, siyasəti əlaqələndirmək və integrasiya təşəbbüslərinin gedişatına nəzarət etmək üçün tərtib edilməlidir. Federativ struktur və ya şura bütün üzv dövlətlərin regional siyasətin formalaşdırılmasında bərabər səsə malik olmasını təmin edən mərkəzi qərar qəbul edən orqan rolunu oynaya bilər.

- İqtisadi Siyasətləri və Ticarət Qaydalarını Uyğunlaşdırın: Azad ticarət zonaları, ümumi bazarlar və birgə infrastruktur layihələri kimi təşəbbüslər iqtisadi fərqlərin azaldılmasına və ədalətli inkişafın təşviqinə kömək edə bilər. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) və innovativ startapları dəstəkləmək üçün regional inkişaf fondunun yaradılması iqtisadi dayanıqlığı daha da gücləndirə bilər.
- Mədəni Diplomatiya və Akademik Mübadilənin Təşviqi: Birgə mədəniyyət festivalları, rəsm sərgiləri və tarixi xatirə tədbirləri birlik və qürur hissi yarada bilər. Bundan əlavə, tarix, dilçilik və incəsənət sahələrində akademik mübadilələr və birgə tədqiqat layihələri türk dünyasını birləşdirən ortaq mədəni irs haqqında daha zəngin, daha incə bir anlayış yaratmağa kömək edə bilər.
- Birgə Təhlükəsizlik Təşəbbüsləri və Münaqişələrin Həlli Mexanizmlərini İnkişaf etdirin: Birgə təlimlər, kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi və təhlükəsizlik insidentlərinə koordinasiya cavab tədbirləri kimi etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirləri xalqlar arasında etimadın yaradılmasına kömək edə bilər. Daimi münaqişələrin həlli orqanlarının və vasitəçilik komitələrinin yaradılması mübahisələrin dinc və konstruktiv şəkildə idarə olunmasını təmin etmək üçün çox vacibdir.
- Texnoloji İnteqrasiya və İnnovasiyaya İnvestisiya: Kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal transformasiya və bərpa olunan enerji kimi ümumi problemlər üzərində işləmək üçün müxtəlif millətlərdən olan mütəxəssisləri bir araya gətirən regional texnologiya mərkəzləri və tədqiqat mərkəzləri yaradın. İnnovasiyaları dəstəkləyən mühiti inkişaf etdirməklə, region qlobal bilik iqtisadiyyatında özünü daha yaxşı yerləşdirə bilər.
- Təhsil və Bacarıq Artırma Proqramlarının Təkmilləşdirilməsi: Təqaüdlər, birgə dərəcə proqramları və peşəkar təlim imkanları regional inteqrasiyaya sadıq olan yeni nəsil liderlərin yetişdirilməsinə kömək edə bilər. Bu proqramlar mədəniyyətlərarası dialoqu, qarşılıqlı anlaşmanı və paylaşılan təcrübəni təşviq etmək üçün hazırlanmalıdır. Diplomatik və siyasi əlaqəni gücləndirin: Türk xalqlarından olan siyasi liderlərin və diplomatların yüksək səviyyəli sammitlər, ikitərəfli səfərlər və regional konfranslar vasitəsilə müntəzəm dialoq aparmasını təmin etmək.

Uzunmüddətli inteqrasiya strategiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan etimadın yaradılması üçün siyasi iştirak çox vacibdir. Regional inteqrasiyaya yönəlmiş xüsusi diplomatik təşəbbüs bu səylərin əlaqələndirilməsinə kömək edə bilər və yaranan problemlərin kollektiv şəkildə həlli üçün forum təşkil edə bilər.

Nəticə

Tarixi təhlil vurğulayır ki, türk mədəni irsi sadəcə keçmişin yadigarı deyil, həm də əsrlər boyu miqrasiya, qarşılıqlı təsir və işğallar nəticəsində formalaşan canlı, inkişaf edən ənənədir. Erkən köçəri cəmiyyətlər müasir türk kimliyini məlumatlandırmaqda davam edən qarşılıqlı dəstək, şifahi ənənələr və fərqli döyüşçü etosu kimi təməl dəyərləri və təcrübələri qoydular. Farslar, Bizanslılar, Ərəblər və Çinlilər kimi qədim sivilizasiyaların qarışması bu mədəni qobelenləri zənginləşdirərək, bu gün də davam edən davamlılıq və uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirdi.

Paralel olaraq, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycanın unikal geosiyasi mövqeyi onu regionda mühüm vasitəçi kimi formalaşdırıb. Onun zəngin enerji ehtiyatları, xüsusilə neft və təbii qaz ölkəni nüfuzlu enerji ixracatçısına çevirmişdir. Bu resurslar təkcə Azərbaycanın iqtisadi gücünü deyil, həm də onun həm regional qonşularla, həm də global güclərlə mürəkkəb münasibətləri idarə etməyə imkan verən diplomatik nüfuzunu artırır. Strateji enerji layihələri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi boru kəməri təşəbbüsləri iqtisadi artımı təşviq etmək və beynəlxalq məsələlərdə mühüm rolu təmin etmək üçün enerjiden necə istifadə oluna biləcəyinə nümunədir.

Nəhayət, tarixi irsin və müasir geosiyasi strategiyanın sintezi həm böyük çağırışlar, həm də perspektivli imkanlar təqdim edir. “Ümumi irs, ortaq gələcək” ideyası ilə əhatə olunmuş ortaq köklər və qarşılıqlı tale haqqında ortaq povest təkcə keçmiş nailiyyətləri anlamaq üçün obyektiv deyil, həm də gələcək qeyri-müəyyənlikləri həll etmək üçün strateji çərçivə təklif edir. Azərbaycanın nümunəsi ilə başçılıq etdiyi türk xalqları fəal diplomatiya və iqtisadi əməkdaşlığa davam etdikcə, onlar həm sabit, həm də fərvan gələcək qurmaq üçün yaxşı mövqedədirlər.

Xülasə, bu araşdırma göstərir ki, türk xalqları ortaq irsini mənimsəməklə və strateji sərvətlərindən istifadə etməklə mövcud maneələri dəf edər və daha inteqrasiya olunmuş, dinamik regional nizamı inkişaf etdirər bilirlər. Tarixin, mədəniyyətin və geosiyasetin yaxınlaşması, qarşılıqlı hörmət, innovativ siyasətin müəyyən edilməsi və fəal əməkdaşlığın regionda davamlı inkişafı və sabitliyi təmin etdiyi kollektiv gələcək üçün zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- Akengin, H. (2015). Siyasi Coğrafiya İnsan və Mekân Yönetimi, Pegem Akademi, Ankara.
- Ali Canip (1962). Ziya Gökalp'e Türkçülüğü Aşılayan Adam. Yakın Tarihimiz Dergisi. Cilt: 1. Sayı: 9. İstanbul 26 Nisan. s. 259-260
- ASLANLI Araz and KURBAN Vefa (2016). Azerbaijan-Türk Dünyası İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3:1, 31-43.
- ATMACA, Tayfun (1999). Yirminci Yüzyılın Sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999), Şafak Matbaası, İstanbul.
- BABA-ZADA, Aynur (2016). Türkiye – Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014, Master Thesis, İnönü University, Sakarya. Zehra KARAYEL Cilt: 20 Sayı: 49 - 395
- Dönmez, Y. (1973). Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Coğrafya Enstitüsü Yayın No.74, İstanbul
- ERDOĞAN Nuray (2017). TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi”, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10:3, 10-26.
- HUSEYNLI Nigar (2022). “Effect of Renewable Energy and Traditional Energy Production on Economic Growth: The Case of Turkey and Azerbaijan”, International Journal of Energy Economics and Policy, 12:3, 257-261.
- JABRAYILZADE Elvin (2021). Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Siyasi, Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Değerlendirilmesi, Master Thesis, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- KANCA Elif (2012). The “Single Nation, Two States” Idea: Turkey-Azerbaijan Relations in the Post-Soviet Period. Уроки Истории XX Века: «Мы» и «Наши Соседи» (Турция и Южный Кавказ), 161.
- KARDAŞ Şaban and MACİT Fatih (2015). “Turkey-Azerbaijan Relations: The Economic Dimension”, Journal of Caspian Affairs, 1:1, 23-46.
- ÖRAZ BEŞİKÇİ Seçil (2016). Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 16/2 Kış.
- Özey, R. (2006). Türk Dünyası Coğrafyası Ülkeler, İnsanlar ve Sorunlar, Aktif Yayınevi, İstanbul.
- PROGONATI Erjada (2021). “Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki İlişkilerinin Enerji Jeopolitiği”, Journal of Current Researches on Business and Economics, 11, 73-92.
- Timor, A.N.(2000). “Hazar Denizi Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları”, Coğrafya
- ÜLKEN Hilmi Ziya (1969). Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin babası Ali Turan. Yeni İnsan Dergisi. Sayı: 84. İstanbul, s. 6-11; 21-25
- ÜLKEN Hilmi Ziya (1994). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul YÖNTEM
- ZAKİROĞLU (Baharlı) Orxan (2013). Şərq tarixi: Baharlılar (Ensiklopedik məlumat kitabı). II kitab. Bakı.

